

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

ПЕДАГОГІКА ТА ПСИХОЛОГІЯ

Збірник наукових праць
Випуск 57

За загальною редакцією:
академіка І. Ф. Прокопенка,
д-ра пед. наук, професора С. Т. Золотухіної

Харків-2017

УДК[378.147:5](477)”19/20”

М. Е. Пісоцька

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ УРСР У 60-ТІ - 70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

© Пісоцька М. Е., 2017
<http://orcid.org/0000-0002-8743-7728>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.843545>

У статті проаналізовані періодичні видання та архівні матеріали, що стосуються організації науково-дослідної діяльності студентів природничо-математичних спеціальностей педагогічних інститутів УРСР в 60-ті-70-ті роки ХХ століття. Наголошено, що для зазначеного періоду характерна ієрархічна різноманітність форм залучення студентів до науково-дослідної діяльності: організація гуртків, проблемних груп, індивідуальне прикріплення студентів до викладачів. Підкреслено, що ці форми практикувалися в залежності від сформованості в студентів умінь та навичок дослідництва, глибини наукових інтересів та були проявом зовнішньої диференціації навчання. Наведені деякі факти, що свідчать про індивідуалізацію науково-дослідної роботи студентів у гуртках, проблемних групах: застосування різноманітніших заходів для виявлення та стимулювання їх наукових інтересів; надання різних за характером робіт; різних видів діяльності студентів при роботі в наукових гуртках та інше. Надано цікаві форми і методи роботи з обдарованими студентами-науковим активом кафедр.

Ключові слова: індивідуалізація навчання, педагогічні інститути УРСР, 60-ті-70-ті роки ХХ століття, природничо-математичні спеціальності, науково-дослідна діяльність, наукові гуртки, проблемні групи, індивідуальне прикріплення студентів до наукових керівників.

Писоцкая М. Э. Индивидуализация научно-исследовательской деятельности студентов естественно-математических специальностей педагогических институтов УССР в 60-е – 70-е годы XX столетия.

В статье проанализированы периодические издания и архивные материалы, касающиеся организации научно-исследовательской деятельности студентов естественно-математических специальностей педагогических институтов УССР в 60-е-70-е годы XX века. Отмечено, что для указанного периода характерно иерархическое разнообразие форм привлечения студентов к научно-исследовательской деятельности: организация кружков, проблемных групп, индивидуальное прикрепление студентов к преподавателям. Подчеркнуто, что эти формы практиковались в зависимости от сформированности у студентов умений и навыков исследовательской работы,

глибини научних інтересів і були проявом зовнішньої диференціації навчання. Приведені деякі факти, що свідчать про індивідуалізацію науково-дослідницької роботи студентів у кружках, проблемних групах: застосування різних заходів для виявлення і стимулювання їх научних інтересів; надання їм різних по характеру робіт; виконання різних видів діяльності при роботі в научних кружках і інші. Знайдені цікаві форми і методи роботи з обдарованими студентами - научним активом кафедр.

Ключевые слова: індивідуалізація навчання, педагогічні інститути УРСР, 60-і-70-і роки ХХ століття, природно-математичні спеціальності, науково-дослідницька діяльність, наукові кружки, проблемні групи, індивідуальне прикріплення студентів до наукових керівників.

Pisotskaya M. E. Individualization of research activities students of natural and mathematical disciplines in pedagogical institutes of the USSR in the 60s - 70s of the 20th century.

The article analyzes periodicals and archival materials concerning the organization of research activities of students of natural and mathematical specialties of the pedagogical institutes of the Ukrainian SSR in the 60s-70s of the 20th century. It is noted that for this period a hierarchical variety of forms of attracting students to research activities is characteristic: the organization of clubs, problem groups, individual attachment of students to teachers, the activities of special scientific seminars. These forms were practiced depending on the students' knowledge of the skills and research skills, the depth of their scientific interests, and were a manifestation of the external differentiation of teaching. There are some facts that testify to the individualization of students' research work: the application of various measures to identify and stimulate their scientific interests; the provision of topics of a variety of works; the performance of various types of activities when working in scientific circles, etc. The statement of gifted students as a scientific asset of the departments is highlighted. Interesting forms and methods of working with them are given: participation in scientific seminars of the departments, in the work of scientific societies of other institutes; management of scientific works of students of the first years; the creation of lecture groups; transferring the results of research into individual plans and so on.

Key words: individualization of teaching, the pedagogical institutes of the USSR, the 60's - 70's of the 20th century, the natural and mathematical specialties, research activities, scientific circles, problem groups, individual attachment of students to scientific supervisors.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні спостерігається зменшення кількості випускників, що проявляють зацікавленість у галузях з профільними природничо-математичними науками. Але економічний прогрес

та конкурентоспроможність на світовій арені гарантує з одного боку, підготовку кваліфікованих, творчих спеціалістів, які прагнуть до максимальної реалізації власного потенціалу; з другого боку, розвиток природничо-математичних галузей. Вирішення окреслених проблем лежить у площині модернізації навчання студентів природничо-математичних спеціальностей педагогічних університетів країни шляхом здійснення індивідуалізації навчального процесу. Глибокому аналізу й усвідомленню стану сучасних процесів індивідуалізації навчання студентів природничо-математичних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів сприяє вивчення, переосмислення й творче використання історичного досвіду, у якому зосереджені цінні результати науково-методичних пошуків вітчизняних педагогів.

Аналіз попередніх досліджень. У сучасній педагогічній науці проблемі індивідуалізації навчання присвячена значна кількість наукових праць, в яких розкриваються різні її аспекти: термінологічне поле, мета, протиріччя, закономірності, принципи, структура, види, форми, умови ефективності індивідуалізації навчання (А. Бібік, І. Бутузов, М. Віноградова, В. Володько, Т. Годованюк, С. Гончаренко, О. Горіна, Н. Жукова, І. Зверєв, О. Зімовіна, А. Кірсанов, В. Монахов, Н. Ничкало, С. Овчаров, В. Орлов, І. Осмолівська, М. Прокоф'єва, П. Сікорський, М. Скрипник, М. Солдатенко, В. Фірсов, Л. Фрідман, І. Унт, К. Ушаков та інші); розвиток ідеї індивідуалізації навчання в історії української школи (Л. Березівська, Л. Бондар, В. Володько, Т. Вожегова, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, Л. Дубровська, А. Кірсанов, О. Наливайко, Ю. Олексін, Т. Плахтієнко, О. Сухомлинська, І. Унт та інші). Утім, на сьогодні відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження, у якому в обраних хронологічних межах (друга половина ХХ століття – початок ХХІ століття) комплексно та системно аналізувалася теорія і практика індивідуалізації навчання студентів природничо-математичних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів України.

Метою статті є розкриття досвіду індивідуалізації навчання студентів природничо-математичних спеціальностей педагогічних інститутів УРСР науково-дослідній діяльності в 60-ті-70-ті роки ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. З огляду на різні підходи до визначення індивідуалізації навчання, зазначимо, що це процес, який спрямований на розвиток індивідуальності особистості; індивідуалізація передбачає

відокремлення (виділення) студента в процесі навчання для урахування притаманних йому індивідуальних особливостей; потребує певну організацію цього процесу (систему індивідуалізованих способів та прийомів взаємообумовлених дій викладача та студентів на всіх етапах учбової діяльності).

Організація науково-дослідної роботи студентів у зазначений період координувалася науковими частинами інститутів через студентські наукові товариства, види діяльності яких прямо вказують на здійснення індивідуалізації навчання. Наприклад, у 70-ті роки студентське наукове товариство фізико-математичного факультету Одеського педінституту, плануючи роботу на рік, передбачало виявлення здібних до індивідуальної наукової роботи студентів факультету та ведення контролю за цією роботою.

Історіографічний пошук свідчить про ієрархічне урізноманітнення в названий період форм науково-дослідної роботи, яка здійснювалася в цей час у гуртках, проблемних групах, шляхом індивідуального прикріплення студентів до викладачів, спеціальних наукових семінарах, плани діяльності яких передбачали заходи, спрямовані на формування в студентів навичок ведення наукового пошуку. Зазначимо, що, наприклад, у системі студентського наукового товариства Кіровоградського педінституту в 70-ті роки ці форми залучення студентів до наукових пошуків вважалися проявом зовнішньої диференціації та практикувалися в залежності від сформованості в студентів умінь та навичок дослідництва, глибини наукових інтересів [6, с. 92].

У цей період до гуртків, як правило, залучали студентів, що добре навчаються та студентів-відмінників. Переважну більшість студентських наукових гуртків Кіровоградського [6, с. 93-94] педінституту в 70-ті роки становили студенти молодших курсів, бо гурткова робота в системі студентського наукового товариства розглядалася як початкова форма залучення студентів до наукових пошуків. Наприклад в Одеському, Харківському, Уманському педінститутах, для студентів молодших курсів створювалися окремі гуртки. Так, кафедра математики Уманського педінституту створила в 60-ті роки гурток для студентів 1 курсу, бо в присутності студентів старших курсів молодші почували себе ніяково, замикалися та переставали відвідувати гурток. У цей час для студентів молодших курсів Харківського педінституту був створений “Клуб фізиків”,

у якому під керівництвом проф. Р. Й. Гарбера велися невимушені бесіди за будь-якими питаннями фізики (хто чим цікавиться), демонструвалися кінофільми, діафільми, фотографії фізичних явищ. В Одеському педінституті для студентів молодших курсів проводили гурткові заняття по реферуванню журналів, методичної та іншої літератури [7, с. 72]. На фізико-математичному факультеті цього педінституту гуртки для молодших курсів мали предметну спрямованість. На 1-2 курсах був створений гурток з вивчення додаткових глав математичного аналізу, на 2 курсі - по слуханню факультативного курсу лінійної алгебри. Заняття в цих гуртках носили характер семінару.

Зауважимо, що в ці роки в педінститутах країни проводилися певні заходи для виявлення та стимулювання наукових інтересів першокурсників. Наприклад в Одеському, Харківському, Херсонському педінститутах, проводили зустрічі з ученими інституту, які розповідали про актуальні проблеми, що досліджувалися на кафедрах, ознайомлювали студентів з власними науковими планами[10, арк. 36]. Викладачі фізико-математичних факультетів Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького та Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника для стимулювання науково-дослідницьких інтересів певного потоку проводили ретельний відбір матеріалу (визначали в якій формі подати цей матеріал студентам на лекціях, як він проілюструє нові аспекти науки, її історичний розвиток, сучасні досягнення, практичне значення тощо). Так завідуючий кафедрою психології Одеського педінституту доцент В. Е. Котов пропонував на першому занятті гуртка з психології організувати перегляд та обговорення фільму “Сім кроків за горизонт”, що мало стимулювати студентів до виявлення й розкриття власного індивідуального потенціалу та тільки потім проводити роботу по групах [2, арк. 20].

На підтримку наукових інтересів студентів-гуртківців були спрямовані виступи на засіданнях гуртків провідних учених різних науково-дослідних інститутів, видатних фахівців про нові досягнення в науці, практиці, форми та методи наукової роботи. Такі виступи практикувалися, наприклад, у 60-ті - 70-ті роки в Харківському педінституті на засіданнях гуртків з ботаніки, зоології, хімії [4, арк. 75]. На реалізацію цієї мети були спрямовані різні види діяльності, що виконували студенти природничо-математичних спеціальностей у ці роки, працюючи в наукових гуртках. Самостійну наукову роботу студентів

керівники гуртків прагнули найтісніше пов'язати с з їхнім досвідом, майбутньою практичною діяльністю [7, с. 72]. Наприклад, у 60-ті роки в Харківському педінституті члени ботанічного гуртка брали участь в експедиціях Харківського сільськогосподарського інституту та Українського науково-дослідного інституту лісового господарства [4, арк. 75]; в гуртку з математики - узагальнювали досвід спеціалізованої математичої школи № 27 [3, арк. 75]; в фізичному гуртку - проводили обласну фізичну та астрономічну олімпіади [5, арк. 149], вивчали досвід активізації учнів на уроках фізики в школах робітничої молоді, приймали участь у дослідженнях інституту радіофізики та електроніки; в радіогуртку та кінофотогуртку - виконували переважно практичні роботи [3, арк. 45]; в гуртку з хімії - розробляли теми для факультативного курсу в середній школі [5, арк. 95], організовували в середній школі № 5 факультативний курс з електрохімії для учнів 9 класів [там само, арк. 146], вечори цікавої хімії [там само, арк. 145]; в гуртку з анатомії та фізіології - виготовляли навчальні препарати для анатомічного музею кафедри та середніх шкіл [там само, арк. 147].

Про створення можливості для індивідуалізації навчання студентів у науково-дослідній роботі свідчить виконання студентами педінститутів країни реферативних та експериментальних наукових робіт. Наприклад, у 60-ті роки студенти наукового фізичного гуртка при Київському педінституті готували доповіді реферативного характеру про нові досягнення в галузі фізики та експериментальні роботи в лабораторії напівпровідників й теплофізики по дослідженню явищ тепломасопереносу і вивченню спектриних і оптичних явищ напівпровідників [1, арк. 70]. У фізіологічному гуртку Тернопільського педінституту в 70-ті роки експериментальні роботи проводилися з фізіології вищої нервової діяльності. Реферативні роботи були присвячені вивченню життя та діяльності видатних фізіологів, новим досягненням фізіології, окремим питанням науки [11, арк. 92]. Індивідуальна робота студентів над темами поєднувалася з обговоренням методики науково-дослідної роботи та її результатів, проведенням дискусій, що відбувалися, як правило, щомісяця на засіданнях гуртків.

Зауважимо й здійснення індивідуалізації навчання в процесі роботи гуртківців над комплексною темою, що було розповсюджено у другий виділений нами період. Наприклад, у 60-ті роки кафедра політекономії

Одеського педінституту, організуючи працю наукового гуртка над комплексною темою, надавала можливість кожному студенту обирати за власним бажанням для вивчення певне питання теми іготувати доповідь на засідання гуртка [7, с. 71]. У науковому студентському гуртку “Розвиток школи та освіти на Херсонщині” Херсонського педінституту комплексна тема передбачала вивчення ряду питань в архівах міста. Індивідуалізація навчання передбачала вибір студентами питань для вивчення за власними інтересами; здійснення викладачем певної дози допомоги під час індивідуальних консультацій. Викладач допомагав студентам відповісти на такі питання: «Що можна виділити з певних матеріалів?»; «Як підготувати на їх основі доповіді та наукові статті?». Більш чіткому врахуванню та поглибленню наукових інтересів студентів сприяла практика проведення спільних засідань гуртків з різних предметів, близьких за науковою проблематикою. Так, у 60-ті роки в Одеському педінституті - гуртків з астрономії та математики [там само, с. 72].

Поряд з гуртковою роботою було поширене створення в педінститутах країни проблемних (дослідницьких) студентських груп, що за своїм складом були менш численими ніж гуртки. У проблемні (дослідницькі) групи, наприклад кафедри вищої математики Бердянського педінституту, у 60-ті роки залучали студентів з підвищеними математичними здібностями [9, арк. 76]. У 60-70-ті роки в Кіровоградському, Одеському педінститутах до них залучали здебільшого студентів старших курсів, які, набувши перших умінь і навичок дослідництва, прагнули заглибитись у тему дослідження, самостійно проводити експерименти за допомогою індивідуального кваліфікованого керівництва з боку викладача – спеціаліста в даній галузі знань [6, с. 93]. У проблемних групах студентам надавали колективні та індивідуальні завдання дослідницького характеру, що відносилися до дослідницької роботи кафедр, галузевих лабораторій, науково-дослідних інститутів. Наприклад, на кафедрі фізики Кіровоградського педінституту на початку 70-х років група студентів вивчала основні закономірності сухого тертя, інша група працювала над визначенням коефіцієнтів дифузії у деяких розчинах, третя група розробляла методику викладання фізики в школі за новою програмою [там само, с. 93]. В Одеському педінституті в цей час на кафедрі теоретичної фізики та загальнотехнічних дисциплін: група студентів з 12 осіб під керівництвом доц. Донінат виготовила три датчика; 28 студентів під керівництвом доцента

Б. І. Котляра працювали над складними завданнями в галузевій лабораторії рентгено-спектрального аналізу. На кафедрі філософії дослідницькі групи працювали над проблемами « Вільний час радянського студента» [10, арк. 35]. У Мелітопольському педінституті кращі студенти природничих спеціальностей брали участь в експедиційних дослідженнях кафедр та в розробках комплексних тем, міжкафедральних тем: у 1972 році 10 студентів працювали по темі «Біохімічні основи створення оптимальної структури стада риб Молочного лиману у зв'язку з будівництвом на ньому рибного господарства», 15 студентів - по темі «Географічні проблеми вивчення трудових ресурсів м. Мелітополя» та ін. [там само, арк. 36].

Крім гурткової роботи та роботи в проблемних групах у педінститутах було розповсюджено індивідуальне прикріплення студентів до провідних викладачів за темою, пов'язаною з науковою працею керівника [6, с. 93; 7, с. 71]. Наприклад, на кафедрі фізики Кіровоградського педінституту на початку 70-х років індивідуально з окремими студентами викладачі працювали тільки тоді, коли у них було виявлено глибокий інтерес і здібності до наукової творчості. Тривалий час такі студенти виконували цілий комплекс дослідницький завдань, які значно поглиблювали їх фахову підготовку. Результати досліджень оформлювали у вигляді дипломних або конкурсних робіт, реферату до вступу в аспірантуру тощо [6, с. 93]. Зазначимо, що у 60-ті — 70-ті роки студенти, які вели індивідуальну наукову роботу регулярно викликалися для співбесіди та обговорення робіт на засідання кафедр.

Найбільш цікаві наукові дослідження, проведені в гуртках, проблемних групах шляхом індивідуального прикріплення, заслуховувалися на щорічних оглядах наукових робіт, звітно-наукових студентських вузівських [9, арк. 76; 6, с. 93-94] та міжвузівських, республіканських, всесоюзних студентських наукових конференціях [3, арк. 97]; а також конкретно міжвузівських конференціях педінститутів, що почали проводитися рішенням Міністерства освіти УРСР починаючи з 1968 року [там само, арк. 97]. Практикувалася й участь обдарованих студентів у республіканському та всесоюзному конкурсах на кращу наукову роботу [1, арк. 71; 10, арк. 35].

Вважаємо, що цілям індивідуалізації навчання слугувало залучення талановитих студентів фізико-математичного факультету Бердянського педінституту до наукового керівництва доповідями студентів молодших курсів

з питань програмування на студентських наукових конференціях [8, с. 108]. А також інші цікаві форми роботи обдарованих студентів. Наприклад, у 60-ті роки в Київському педінституті кращі студенти брали участь у роботі наукових товариств інших інститутів. У 70-ті роки в Харківському педінституті проводили обмін студентами з Дагестанського педінституту на конференцію. З кращих студентів, наприклад, Бердянського, Київського, Миколаївського Харківського педінститутів створювали лекторські групи, що виступали з доповідями перед студентами молодших курсів, учнями, населенням [9, арк. 75]. Наприклад, у 1965-1966 навчальному році на кафедрі вищої математики Бердянського педінституту під керівництвом викладачів працювала лекційна група в складі 12 осіб [там само, арк. 74]. А кращих із студентів-лекторів приймали до товариства «Знання». В цьому педінституті в 60-ті роки талановитих студентів фізико-математичного факультету залучали й до керівництва курсами з програмування для членів товариства раціоналізаторів і винахідників при Будинку техніки [8, с. 108]. Підкреслимо й затвердження, наприклад у Ворошиловградському педагогічному інституті, у 70-ті роки кращих студентів-науковців як наукового активу кафедр та залучення їх до певних видів робіт, що передбачали систематичне відвідування наукових конференцій, засідань кафедр та допомогу викладачам і раді СНТ в організаційній роботі [10, арк. 35]. Крім того, що з 60-тих років, саме за результатами науково-дослідної роботи, почали переводити найбільш здібних студентів у Ніжинському, Одеському, Уманського, Чернігівському та інших педінститутах на індивідуальні навчальні плани, надаючи можливість звільнятися від обов'язкового відвідування лекцій з деяких дисциплін та здавати екзамени достроково.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, для 60-х – 70-х років ХХ століття характерна ієрархічна різноманітність форм залучення студентів до науково-дослідної діяльності: організація гуртків, проблемних груп, індивідуальне прикріплення студентів до викладачів, діяльність спеціальних наукових семінарів. Ці форми практикувалися в залежності від сформованості в студентів умінь та навичок дослідництва, глибини наукових інтересів та були проявом зовнішньої диференціації навчання. Гурткова форма розглядалася як початкова форма залучення студентів до наукових пошуків. До проблемних груп здебільшого залучали

студентів старших курсів, які, набувши перших умінь і навичок дослідництва, прагнули заглибитись у тему дослідження. Індивідуальне прикріплення практикували тоді, коли в студентів виявляли глибокий інтерес і здібності до наукової творчості. У ці роки індивідуалізація навчання відбувається завдяки: залучення до науково-дослідної роботи студентів з відповідними науковими інтересами та потенціалом; створення спеціальних окремих гуртків для студентів-першокурсників; виконання студентами в наукових гуртках різних видів діяльності; надання студентам різних за характером (реферативних та експериментальних) робіт; використання різноманітних заходів для виявлення та стимулювання наукових інтересів студентів. У даний період існували цікаві форми роботи обдарованих студентів - наукового активу кафедр: участь у наукових семінарах кафедр, у роботі наукових товариств інших інститутів; керівництво науковими роботами студентів молодших курсів; створення лекторських груп; участь у щорічних звітно-наукових студентських вузівських та міжвузівських, республіканських, всесоюзних студентських наукових конференціях, конкурсах на кращу наукову роботу; переведення за результатами науково-дослідної роботи обдарованих студентів на індивідуальні плани тощо.

У подальшому планується продовження аналізу досвіду індивідуалізації навчання студентів природного-математичних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів України другої половини XX століття – початку XXI століття.

Література

1. Державний архів м. Києва (ДАМК). Фонд Р-346 Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Оп. 2. Од.зб. 2469. «Годовой отчет по учебно-методической и воспитательной работе института за 1965-1966 учебный год». -92арк.

2. Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд Р-6570 Одесский государственный педагогический институт им. К.Д. Ушинського. Оп.1. Од. зб. 837. «Протоколы заседаний кафедры психологии». - 41арк.

3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Фонд Р-4293 Харьковский государственный педагогический институт имени Г.С. Сковороды. Оп.3. Од.зб.456.«Материалы о работе студенческого научного общества (программы и тезисы конференции, отчет) за 1968 год» . -98 арк.

4. ДАХО. Фонд Р-4293. Оп.3. Од.зб.545.«Отчет о научно-исследовательской работе института за 1969 год» . -140арк.
5. ДАХО. Фонд Р-4293. Оп.3. Од.зб. 629. «Отчет о научно-исследовательской работе института за 1970 год» . -305арк.
6. Овчаренко Ф.Г. Деякі питання організації наукової роботи студентів / Ф.Г. Овчаренко // Радянська школа. - 1971. - №9. - С. 92-95.
7. Плотічер С.Я., Руденко В.Ф. Наукова робота студентів нашого інституту / С.Я. Плотічер. В.Ф. Руденко // Радянська школа. - 1960. - № 2. – С. 70-72.
8. Рвачов Л.В. Нове в організації наукової роботи студентів / Л.В. Рвачов // З досвіду роботи педагогічних вузів Української РСР [упорядкували: В.О.Вікторов, І.В.Калюжний, за редакцією С.Т. Завало]. -К.: Радянська школа. - 1964. -С.106-110.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Фонд Ф-166. Міністерство освіти УРСР. Оп. 15. Од. зб.5075. «Річний звіт про роботу Бердянського педагогічного інституту за 1965-1966 навчальний рік». - 90 арк.
10. ЦДАВО України. Ф-166. Оп. 15. Од.зб. 8365. «Зведений звіт Міністерства освіти УРСР про науково-дослідну роботу педагогічних інститутів за 1972 рік». -46 арк.
11. ЦДАВО України. Ф-166. Оп. 15. Од.зб. 8389.«Річний звіт про науково-дослідну роботу Тернопільського педагогічного інституту за 1972 рік». - 142 арк.